

Філософсько-культурологічні виміри буття людини

УДК 141.7:17.022.1

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ СПІЛЬНОТИ В КОМУНІТАРИСТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ

Ольга Ліщинська

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: kafedra_kultury@mail.ru

Висвітлено морально-етичні аспекти теорії комунітаризму. Розглянуто концепції провідних представників напряму: А. Етціоні, М. Сендела, Ч. Тейлора, В. Галстона. Проаналізовано першоцінність спільнот як осередків моральності, ідеї соціальної природи цінностей, пріоритету загального блага над індивідуальним правом, принцип спільних цінностей громади і взаємної відповідальності. Показано плідну тезу про цінності свободи і патріотизму як основи міцного і процвітаючого суспільства.

Ключові слова: комунітаризм, спільноти, індивідуальні права, соціальна відповідальність, спільне благо, свобода, справедливість.

Сьогодні ведеться активний інтелектуальний дискурс стосовно лібералізму, який багато вчених критикують. Так, Р. Баркер стверджує, що ми є свідками “ефіризації” лібералізму, розходження його з практикою, перетворення у суто теоретичну річ [1, с. 139]. Одночасно виникають нові різновиди лібералізму (соціальний, культурний тощо) та альтернативні теорії. Один із варіантів конструктивної критики лібералізму демонструє комунітаризм. Відтак набуває актуальності питання осмислення і вивчення цих нових явищ. У статті розглянуто і проаналізовано морально-етичні аспекти соціокультурної платформи комунітаризму на основі праць його теоретиків – А. Етціоні, М. Сендела, Ч. Тейлора та ін.

Комунітаризм, який сформувався у 1990-х, сьогодні є не лише напрямом соціальної філософії, а й соціально-політичним рухом, який намагається практично вирішити злочоденні проблеми західного суспільства. Група інтелектуалів в університеті Дж. Вашингтона, очолена А. Етціоні та В. Галстоном, сформулювала “комунітарну платформу”. До напряму приєдналися також А. Макінтайр, Р. Нозік, Ч. Тейлор, Р. Унгер, М. Сендел та інші. Ідейним спрямуванням комунітаристів є критика основоположних тез лібералізму. Так, М. Сендел основоположну тезу лібералізму щодо незалежності суб’єкта називає ліберальною ілюзією. Фундаментальна особливість людини – це її соціальна природа, жоден суб’єкт не здатен стояти за межами суспільства або за межами досвіду [5, с. 272]. Він

вважає, що лібералізм утверджує індивідуалістичні цінності, претендуючи на нейтралітет, якого ніколи не можна досягти.

Комунітаристи виступають із такими головними ідеями: першочінність спільнот, пріоритет загального блага над правом, ідея соціальної зумовленості індивіда, соціальна природа цінностей та їхній плюралізм, формування комунікативної спільноти.

А. Етціоні запропонував й обґрунтував у своїх працях одну з провідних ідей комунітаризму – трисекторну модель суспільства чи партнерський баланс між державою, ринком і спільнотами. Ця ідея поширилася серед прихильників наряду. Отож, важливим завданням сьогодні вони вважають пошук гнучких форм балансу між особистістю і суспільством, між автономією та соціальними інтересами, між спільним благом і свободою, між правами й обов'язками. Ідеалом визнають суспільство, в якому відсутня асиметрія між індивідуальними правами і редукованою соціальною відповідальністю, домінує принцип спільних цінностей громади і взаємної відповідальності.

А. Етціоні обстоює необхідність перегляду морально-етичних норм в умовах сучасного розвиненого індустріального суспільства. Він поставив риторичне питання: чи є чоловіки і жінки подобою особливих калькуляторів, кожен з яких максимізує лише свій власний благоустрій? Чи становить собою суспільство якесь ринкове поле, в якому індивіди, які мають свою мету, доповнюють один одного в процесі праці, політичного життя, взаємної підтримки, збільшуючи тим самим загальний добробут? Індивіди здатні діяти раціонально, орієнтуючись на свою самість чи "я". Водночас існує вкоріненість індивідів у стабільному суспільстві. Учений вважає, що доцільно вибудувати нову моральну парадигму, яка б відповідала нинішнім реаліям і ступеню цивілізаційного прогресу. Моральний імператив золотого правила потребує зміщення акцентів. Вектор його спрямування необхідно змістити з одиничного, індивідуального буття на все соціальне ціле. Актуальною вимогою часу є повага кожного до моральних підвалин *суспільства*. Тільки в такому разі особистість матиме всі умови для вільного і різнобічного розвитку.

А. Етціоні намагається зняти напругу щодо вирішення дилеми одиничного і загального, обстоює ідею гармонійного співбуття і особистості, і суспільства. Вирішення окресленої вище проблеми, на його думку, пов'язане зі зверненням до золотого правила моральності [3]. Старе правило (чини згідно з такою настановою: стався до інших так, як би хотів, щоб ставилися до тебе) встановлює рівність і взаємність, є певним стандартом поведінки щодо іншого. На його думку, золоте правило містить у собі відтінок напруги між дійсною поведінкою людини і належною. Крім того, старе правило орієнтоване на сферу індивідуальних стосунків між людьми. Тому вчений пропонує нову редакцію правила, спрямованого на те, щоб скоротити розрив між поведінкою людини, яку їй диктує внутрішнє "я", і поведінкою чесною та суспільно корисною. Хоча і застерігає, що повністю цей розрив усунути не можливо. Нове правило відповідає загальній платформі комунітаризму, воно спрямоване на пошуки правильних рішень на соціальному рівні, а не лише на міжособистісному. А. Етціоні пропонує таке формулювання: "Поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність" [3]. Отже,

в руслі комунітарної парадигми здоровим вважають суспільство, в якому процвітають як соціальні чесноти, так і права особистості.

Нове золоте правило моральності передбачає, що розрив між індивідуальними зацікавленнями і соціальними зобов'язаннями скоротиться за рахунок розширення сфери моральної відповідальності людей. Зобов'язання не повинні нав'язуватися силою, а мають випливати з відповідальності, яку сприймають як справедливий обов'язок. Комунітаристський ідеал – суспільство, де нема асиметрії між домінуючими індивідуальними правами і редукованою соціальною відповідальністю. Діє принцип спільних цінностей і взаємної відповідальності. Ефективна реалізація прав не можлива поза спільнотами і прийняттям зобов'язань перед ними. Турбота про себе і свої права передбачає матеріальне і моральне благополуччя інших. У цьому, на думку А. Етціоні, полягає соціальна справедливість. Учений наводить приклад проблеми асиметрії прав і обов'язків: молоді американці чітко усвідомлюють своє право на неупереджений і гуманний суд, однак не хочуть визнати свого обов'язку входити в журі присяжних [3]. У громадянському суспільстві права не повинні домінувати над відповідальністю. Відтак існує чимало відкритих моральних проблем, які потребують свого вирішення.

Можна стверджувати, що в останній третині ХХ ст. морально-етичні параметри суспільного розвитку втратили свою визначеність. Справедливими є міркування А. Етціоні, який зазначає, що багато норм набули релятивного характеру, їх стали піддавати сумніву, заперечувати чи відкидати. До прикладу, він апелює до проблеми сексуальної емансипації: те, що раніше вважали вищим рівнем свободи і рівноправності, сьогодні стало джерелом непорозумінь [3].

Дослідник висловлює слушне припущення, що причиною такої ситуації є, зокрема, і широка амплітуда трактування категорії свободи. Він порушує завжди актуальну проблему свободи: її змісту, сенсу, меж. Згідно з пануючою у західному світі концепцією лібералізму, свобода – найвища цінність, мета кожної особистості, набуття якої створює необхідні умови для життєдіяльності. Сьогодні окремі різновиди лібералізму (зокрема соціальний та культурний) акцентують на пріоритеті необмеженої свободи. Актуальності набуло питання співвідношення “негативної” і “позитивної” свободи. Поняття “негативна свобода” пов'язане зі сферою невтручання, свобода одних залежить від обмежень, які накладаються на інших. Одним із варіантів розкриття змісту цього аспекту свободи є англійське прислів'я: “Свобода мого кулака обмежена кінчиком чужого носа”. Поняття “позитивна свобода” передбачає ідею самоволодіння: “я” господар свого життя. На цьому аспекті свободи акцентують представники соціального і культурного лібералізму. Аналізуючи у своїх працях концепції свободи, І. Берлін висловлює переконання, що неодмінно має існувати сфера людського існування, яка не підвладна соціальному контролю. Проте свобода, на його думку, не може бути необмеженою, вона має доповнюватися іншими цінностями: рівністю, справедливістю, щастям, безпекою. Плюралізм із вимогою певної частинки “негативної” свободи – істинний і людський ідеал [2].

А. Етціоні подібно осмислює поняття свободи. Він наголошує на небезпечній тенденції розширення меж “позитивної” свободи, загрози перетворення її у сваволю. Сьогодні багато хто вважає, що чим більше свободи, тим краще. За

словами вченого, цей підхід не враховує такого спостереження: рух до розширення індивідуальних свобод в якийсь момент стає обтяжливим для особистості й підриває соціальний порядок, на якому врешті засновані ці свободи. Він наводить докази, що обґрунтовують доцільність певного порядку з обмеженнями щодо вибору особистості. Коли будь-який вибір рівноцінний і виправданий, коли відкриті всі шляхи, та орієнтири відсутні, люди бояться моральної порожнечі. З якогось моменту рух у напрямі щоразу більшої свободи вже не приносить суспільної користі. Отож, А. Етціоні спрямовує свої зусилля на те, щоб змінити наявну ситуацію, подолати невизначеність і конфліктність. Вихід вбачає в укріпленні колективних цінностей і встановленні меж для індивідуалізму. Неповноту ліберального ідеалу намагається доповнити концепцією спільноти – спільного блага.

Ученого тривожать зловоденні питання: наскільки достатніми є цінності терпимості, дотримання демократії, готовності до компромісів, добросусідство, чи здатні вони реально забезпечувати соціальний порядок? Він вважає, що традиційні цінності треба поставити на нову платформу. Необхідно синтезувати традиційні цінності (порядок, законність, безпека) і новації (добре захищена автономія особистості). Це тягне за собою пошук збалансованості між універсальним характером прав людини і спільним благом.

Проблема співвідношення індивідуальних прав і загального блага – відома дилема непорозуміння лібералістів та комунітаристів. Як відомо, лібералісти виступають за пріоритет права, тоді як комунітаристи обстоюють первинність блага спільноти. Ч. Тейлор із позицій комунітаризму критикує опонентів, чий переконання позбавлені ідеї громадянської ідентифікації зі спільним благом. Натомість утіленням спільного блага вважає республіку [6]. Саме у такій політичній формі побудови суспільства можна досягти солідарності між співгромадянами, заснованій на визнанні спільної долі. На його думку, республіка наділена великою цінністю, і почуття прив'язаності до неї (що має, можливо, ірраціональні корені) є дуже сильним.

Учений висуває базову основу так званої “республіканської тези” – це цінності свободи і патріотизму. Республіка неабияк пов'язана з поняттям свободи. Громадянин вільний у тому сенсі, що наділений правом голосу у вирішенні всіх питань, важливих для нього й інших громадян. Республіканська солідарність підтримує свободу, бо задає мотивацію для самообмеження. Вільне суспільство потребує сильної прив'язаності з боку своїх членів, громадянської ідентифікації довкола спільного блага – того, що Ч. Тейлор називає патріотизмом. Він вважає, що ліберальна держава може залишатися нейтральною стосовно питання віри чи невіри в Бога, тих чи тих орієнтацій, але не може бути нейтральною до патріотизму й антипатріотизму. Патріотизм, на його думку, містить не лише сукупність моральних принципів, але і спільну прихильність до конкретного історичного співтовариства. Відтак, згідно з міркуваннями Ч. Тейлора, патріотизм значно ширший за царину перетину цінностей окремих індивідів, отже, може бути підставою для побудови гармонійного суспільного співбуття.

Не всі цінності сучасного лібералізму наділені таким потенціалом. Комунітаристи критикують цілу низку ідей. Зокрема те, що суб'єкт має пріоритет над своїми цінностями та цілями і ніколи не є конституційований ними; що суверенна

діяльність людини не залежить від конкретних умов існування, а гарантована наперед. Комунітаристи переконані, що людина – це істота, яка вибирає свої цілі, а не істота, яка відкриває свої цілі, тоді її провідні вподобання неминуче мають бути на користь умов вибору, а не умов самовизначення. Індивіди здатні діяти раціонально, орієнтуючись на свою самість. Водночас існує вкоріненість індивіда в суспільному бутті. Як стверджує М. Сендел, людина не може вважати себе незалежною, адже живе у згоді з іншими: як член родини, нації, держави, як носій історії. Такі зв'язки – це більше ніж цінності, які людина має, або цілі, які вона обирає будь-якої миті. Зв'язки виходять за межі зобов'язань, які людина добровільно бере на себе, і природних обов'язків щодо людей як таких. Завдяки цим зв'язкам декому необхідно дати більше ніж вимагає чи навіть дозволяє справедливість. Причиною цього не є укладені угоди, а самі зв'язки і зобов'язання, що детермінують особистість [5, с. 346].

М. Сендел закликає бачити себе готовим дружити і бути здатним до рефлексії, що впливає на можливість конститутивних проектів та зв'язків. Це означає припустити глибшу соціальність, ніж та, до якої зобов'язує зичливість: соціальність “глибоких почуттів” і спільного самопізнання. Незалежність “я” знаходить свої межі в тих цілях та зв'язках, від яких не може стояти осторонь. Аналогічно справедливість знаходить свої межі в тих формах спільноти, що впливають як на інтереси її членів, так і на їхню ідентичність.

Учений вважає, що мати характер і моральну глибину – це знати, що розвиваєшся в історії, яка не підкорюється наказам, проте реалізує наслідки особистісних виборів та поведінки. Історія підводить людину ближче до когось, а від когось, навпаки, віддаляє. Як істота, яка сама себе інтерпретує, людина здатна міркувати про свою історію і в цьому розумінні дистанціюватися від неї, але ця дистанція завжди не певна і тимчасова. Позиція, з якої людина розмірковує, ніколи не перебуває за межами самої історії. Отже, особа з моральним характером знає, що вона пов'язана з багатьма іншими, і відчуває моральну глибину цього знання. М. Сендел переконує: особи обтяжені історією, яку вони поділяють з іншими.

У руслі сказаного вище можна звернутися до міркувань А. Етціоні. У своїй праці “Моральний вимір. До нової економіки” він пропонує формулу “Я + Ми”, і ця формула має на меті подолати недоліки лібералізму, насамперед “радикальний індивідуалізм” [Цит. за 4]. Формула вченого відображає роль соціальних груп, до яких належить людина (етнічні, расові, ровесники, співпрацівники, сусіди, однодумці тощо). А. Етціоні переконаний, що індивід і суспільство рівною мірою істотно значимі, вони творять один одного і передбачають один одного. Спільноти – неусувний елемент організації соціального життя. Належність до них становить суть поняття колективної макрораціональності: основним в осмисленні й прийнятті рішень є визнання провідної ролі соціальних утворень (спільнот, груп, соціальних рухів). Індивід надає перевагу результатам, що схвалені іншими, він співвідносить свої рішення з оточенням.

Теза про пріоритетність колективів може пояснити різні сучасні феномени. Особливо багато прикладів демонструють країни Сходу. А. Етціоні звертається до процесів підприємництва сучасної Японії. Позитивний ефект у низці випадків дає характерна прив'язаність соціальної структури країни до групових цінностей

і пошана традицій. Можна згадати інший аналогічний приклад далекосхідної культури. У Китаї, на думку багатьох дослідників, саме опора на традиції стала основою економічного успіху. Серед цих традицій – повага до старших, авторитет сім'ї, акцентування міжособистісних відносин. Окрему людину розглядають як фізичне тіло, яке може бути “цілим”, якщо її серце звернене до інших. Прагнення створити “колективне” тіло, згармонізувати себе з інтересами інших, присвятити себе колективу, державним справам – все це набуває неабиякого значення в економічних процесах. Отож, в інноваціях великого значення набуває моральна готовність соціального оточення сприйняти її, розділення відповідальності між усіма членами соціальної групи.

Комунітаристи висувають ще одну тезу: будь-яке суспільство має підтримувати певний мінімум соціального порядку, інакше воно не виживе. Під таким мінімумом розуміють насамперед попередження від ворожнечі. Однак на практиці кожному суспільству необхідний більш твердий соціальний порядок, оскільки воно переслідує якісь спільні цілі, а саме: набуття батьківщини (Ізраїлю євреями в період створення держави), прагнення до формування сучасної економіки в умовах соціалізму (комуністичний Китай на початку 1990-х років), зміцнення своєї релігії (Іран наприкінці 1980-х років). Тому невід'ємною рисою будь-якого соціального порядку є вимога, яку ставлять громадянам, присвятити певний час, засоби, енергію і силу для досягнення якихось спільних для всіх цілей. Підхід комунітаристів передбачає встановлення такого порядку, який би мав у собі комплекс спільних цінностей, обов'язкових для кожного. Далі людина може сумніватися у цьому соціальному порядку, заперечувати його, бунтуватися проти нього, видозмінювати його, однак вихідним пунктом є спільний комплекс уявлень про добро і зло.

Згідно з міркуваннями А. Етціоні, у здоровому комунітарному суспільстві порядок забезпечують за рахунок інституційних, нормативних, морально-етичних засобів: освіти, консенсусу, прикладу співгромадян, суспільної моральності. Водночас суспільство має мати інститути, що виконуватимуть роль посередників між його членами і державою, виходячи з інтересів громадян. Він вводить поняття “респонсивність” – чутливість правлячих верхів до потреб членів суспільства, які займають нижчі щаблі соціальної ієрархії. Учений пропонує комунітарну систему демократичної влади з універсальною рівною участю всіх громадян у вирішенні проблем. Влада вирішує справи спільноти, адже вона з нею безпосередньо пов'язана. Важливого значення надають соціальному розподілу повноважень: місцева влада не повинна вирішувати завдання сім'ї, національний уряд не має права втручатися у справи місцевих властей, ринок не повинен вирішувати завдання освіти тощо. Ставлять собі запитання організації публічного простору, в основі якого ідеї безпеки, комфорту, добробуту. У цьому руслі ставлять завдання створити компактні паркові зони замість великих парків задля попередження злочинності.

Кульмінаційним акцентом комунітаризму є розгляд спільнот як осередків моральності. Представники напряду стверджують, що люди народжуються і живуть у спільнотах (таких, як сім'я, школа, друзі, колективи, церква). Спільноти існують завдяки виробленим у них моральним цінностям. Відомою є теза про поділ моральних цінностей. Виокремлюють чотири головні категорії: цін-

ність любові (особисті стосунки, піклування, турбота); цінність мудрості (досвід, розуміння, переконання); цінність справедливості (відсутність дискримінації, підпорядкування); цінність самореалізації (здійснення потенціалу кожного в досягненні спільних цілей). Ці групи цінностей є спільними для групи, громади, суспільства. Перед сучасною філософією та етикою ставлять завдання вивчати багатоманітні практики і виробляти відповідні для кожної ситуації норми та цінності. Так пропагують плюралізм цінностей.

Спільнота має культивувати мораль. Саме соціум – джерело і гарант об'єктивних цінностей. Вирішальну роль тут відіграє родина, адже мораль починається у сім'ї від батьків. Комунітаристи констатують, що численні проблеми є результатом морального занепаду й деградації сучасних сімей. Зокрема, В. Галстон розглядає деградацію сім'ї як наслідок нарощення радикального індивідуалізму та ігнорування відповідальності. Вчені пропонують низку заходів щодо покращання ситуації. Так, А. Етціоні пропонує інституційні кроки: виплата допомоги при народженні дитини, законодавчо закріплений гнучкий робочий графік для батьків, можливість працювати вдома, активна протидія розлученням.

Визнання істинного чи оманного під час морального дискурсу, згідно з теорією комунітаризму, вирішується на основі так званого морального діалогу. Його суть зводиться до входження в комунікативну кооперацію членів спільноти і розділення рівною мірою усіма учасниками. Досягнення морального консенсусу як результату сумісного розгляду ґрунтується на комунікативній гармонізації. Цей принцип передбачає, що учасники розгляду мають рівний доступ до інформації, рівні можливості висловитися, а також здатні формулювати необхідні висновки. У цьому розумінні соціальним порядком здорового суспільства є порядок моральний.

Отже, комунітаризм виник як один із варіантів конструктивної критики сучасного лібералізму. В його основі закладено таку ідею: у здоровому процвітаючому суспільстві незалежність особистості має таке ж принципове, основоположне значення, як соціальний порядок і суспільні цінності. Представники напряду вважають, що справедливому суспільству необхідне ретельне дотримання рівноваги між соціальним порядком та індивідуальною незалежністю, підставою для його процвітання є культивування цінностей свободи і патріотизму. Вони пропонують культивувати спільноти як осередки моральності. Спільноти існують завдяки виробленим у них моральним цінностям: любові, мудрості, справедливості та самореалізації.

Література

1. Баркер Р. Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє? // Лібералізм : Антологія. 2-е вид. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 134–152.
2. Берлін І. Две концепции свободы // <www.kant.narod.ru/berlin.htm>.
3. Этциони А. Новое золотое правило. Сообщество и нравственность в демократическом обществе // <http://iir_mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1309/html>.
4. Лаврик Э. Сначала хлеб, а нравственность потом? // <<http://ecsocman.edu.ru/data/812/921/1216/020.LAVRIK.pdf>>.

5. Сендел М. Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості // Лібералізм : Антологія. 2-е вид. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 263–349.
6. Тейлор Ч. Пересечение целей: спор между либералами и коммунитаристами // <<http://kant.narod.ru/taylor.htm>>.

MORAL VALUES OF A COMMUNITY IN THE COMMUNITARIST CONCEPTS

Olha Lishchynska

Ivan Franko National University of Lviv,
University Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: kafedra_kultury@mail.ru

Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine, e-mail: kafedra_kultury@mail.ru
Morally-ethical aspects of the theory of communitarianism are elucidated. Conceptions of the leading representatives: A. Etzioni, M. Sandel, C. Taylor, W. Galston are considered. Evaluation of the values of the communities as the centres of morality, the ideas of social nature of values, the priority of the general good over individual rights, the principle of shared values of the community and mutual responsibility are analysed. A fruitful thesis about the values of freedom and patriotism as the basis of the strong and prosperous society are shown.

Keywords: communitarianism, community, individual rights, social responsibility, common good, freedom, justice.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2011

Прийнята до друку 26.04.2011